

Om illustrasjonenes betydning i Pontoppidans *Norges naturlige Historie* (1752/53)

Simone Ochsner

I denne artikkelen undersøker jeg, med utgangspunkt i et bokhistorisk perspektiv, forholdet mellom illustrasjonene og selve teksten i *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* fra 1752/53. Teksten er forfattet av den danske Erik Pontoppidan, daværende biskop i Bergen, og publisert i København. Den består av ca. 800 sider i kvartformat, og er gjennomtrukt og omgitt av en mangfoldig paratekst. Den er preget av 1700-tallets store interesse for den hjemlige, europeiske naturen, blant annet som en reaksjon på handelen med eksotiske objekter mellom fremdeles ukjente områder utenfor Europa og Europa selv. Den er preget av den voksende interessen for naturvitenskap og av dobbelmonarkiets bestrebelse på å bli mest mulig selvforsynt. Videre er den preget av en sterk pietistisk innflytelse og man skimter forskjellige spor som viser forfatterens ønske om å bli husket av sitt sosiale miljø i København ved å skrive denne avhandlingen.

Artikkelen drøfter hvilket forhold som hersker mellom kobberstikkene og den skriftlige hovedteksten i denne naturhistorien. Hvilken innflytelse har bokens fysiske utforming på selve tekstens innhold og omvendt? Og blir tekstens mening forandret ved å involvere materialiteten og paratekstuelle elementer i analysen? De forskjellige koblingene mellom illustrasjonene og den skriftlige teksten, som lager et komplekst, tett nettverk som knytter disse elementene sammen, skal undersøkes. Finnes det et hierarki mellom dem og hvis ja, på hvilken måte arter det seg? Er det, enkelt formulert, illustrasjonene som støtter selve teksten, er det den som forklarer illustrasjonene, eller betinger de hverandre?

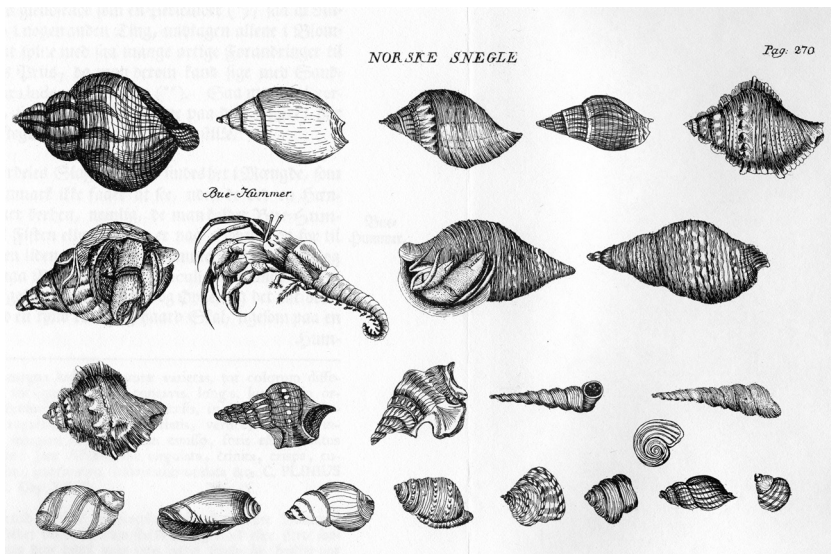
Til å begynne med blir begrepene 'paratekst' og 'bokens materialitet', som er sentrale i denne diskusjonen, skissert og sammenført. En skriftlig tekst er i følge Gérard Genette omgitt og gjennomtrukt av såkalte paratekstuelle elementer.¹ De yrer seg i ulike presentasjonsformer mellom det verbale og visuelle som titler, dedikasjoner eller fotnoter,² illustrasjoner og det typografiske.³ Bokens materialitet omfatter ifølge Tore Rem samtlige forskjellige bestanddeler "i det fysiske uttrykket som hefter seg ved dette mediet, som omslag, innbinding, design, papir og trykkestil".⁴ Illustrasjon og skrift, sidenes layout og dermed også fotnoter, sidenoter og liknende elementer regnes dermed til materialiteten.⁵ I mange år ble forholdet

mellom hovedtekst og paratekst ikke sett på. Parateksten hadde en uvesentlig posisjon i sammenlikning med selve teksten. Om den kom med i et nytt opplag av en bok eller ei, var avhengig av forskjellige faktorer. Det samme gjalt for materialiteten. Om den ble forsøkt tatt vare på eller om den ble forandret i en ny utgave, var for det meste et helt perifert spørsmål. Men som det er tilfellet med tekstens innhold, skaper også dens fysiske form, dens layout eller papir mening. Boken er ingen ubetydelig bærer av en uforanderlig tekst.⁶ Innhold og form, hovedtekst og paratekst kan ikke kobles fra hverandre, de hører sammen og lager en helhet. Det finnes ingen tekst uten paratekst.⁷

Sammenlikner man da begrepene paratekst hos Genette og materialitet hos Rem, oppdager man at disse to overlapper på visse områder. Hvordan henger de sammen? Forholdet mellom dem kunne skisseres slik: materialiteten betegner samtlige materielle bestanddeler som utgjør en bok, både verbale og ikke verbale elementer. Parateksten blir tilordnet en funksjon av et verktøy som kan tas i bruk for å nærme seg bokens materialitet inklusive dens tekstualitet. Den tjener som hjelpemiddel for å kaste lys på kommunikasjonen mellom leseren og boken. At parateksten kan forstås som et verktøy for å håndtere bokens materialitet, vises i de forskjellige tilnærmingene til materialiteten som den tilbyr. Det er mulig å analysere romlige, temporale, innholdsmessige, pragmatiske og funksjonelle egenskaper av en boks materialitet.

Artikkelen tar utgangspunkt i den fjerde paragraf av kapitel VII av *Norges naturlige Histories* andre del, som bærer tittelen *Snegle af adskillige Sorter*. Den strekker seg over fire og en halv sider og er illustrert med kobberstikket *Norske Snegle* som viser 23 sneglearter prydelig oppført foran en nøytral, hvit bakgrunn.

Paragrafen begynner med en enkel, udekorert majuskel. Selve teksten er trykt i fraktur. Unntakelser i antikva er latinske titler og sitater, fremmedord som franske dyrenavn, navn av forfattere som det er referert til eller som blir sitert og navn av ellers sentrale personer. Disse personnavnene er i tillegg trykt med store bokstaver. Det samme gjelder også for personnavnene i sitatene selv. Latinske titler er kursivert,⁸ tyske vises fedt, men i vanlig fraktur. Ellers er paragrafens viktigste begrep fremhevet i fraktur og fett, som gjennom dette peker på seg selv: ”Af **Snegle**, som her kaldes **Konunger**, item **Kukelurer**”,⁹ ”**Bue-Hummer**”, ”**Krebs-Snegle**” og ”**Snegle-Krebs**”.¹⁰ Selve teksten er innrammet av to horisontale linjer, ovenfor den øvre står den mekaniske informasjonen om kapitlens tittel i antikva, den tematiske informasjonen i fet fraktur og sidetallet. Nedenfor den andre ligger fotnotene i en mindre skrifttype. Marginaliespalten danner en fjerde del av sidens overflate. Trykkemønsteret er det samme som beskrevet for selve teksten. De fire og en halv sidene av paragraf IV fordeler seg slik: en side handler om de forskjellige snegleartene som finnes ved den norske kysten, tre og en halv om bue-hummeren, eremittkrepsen.

1. Norske Snegle, Pontoppidan 1777, Bd. 2, 270.

Ser man på sneglene på kobberet oppdager man, at bare én er gitt navn og at bare den er presentert uten hus. Iakttar man dem nøyere, legger man merke til at det ikke er noen snegler, men bare sneglehus å se, bortsett av de to ved siden av den nakne eremittkrepsen. Antagelsen om at de to illustrasjonene ved siden av den nakne eremittkrepsen viser varianter av denne og hvordan den pleier å bo i tomme sneglehus, blir bekreftet i den engelske utgaven *The natural history of Norway*.¹¹ Objektene på kobbersticket er de samme som i den danske utgaven, kommentaren derimot er annerledes: ”The Hermit Fish Naked and in the Shell”.¹² Eremittkrepsen, som gjennom dens forskjellige betegnelser ikke tydelig regnes til sneglearter, er den eneste, som blir gitt navn og avbildet i tredobbelt utførelse.

Hvordan henger nå selve teksten og kobbersticket sammen? Er det mulig å si at det eksisterer et nettverk mellom disse to? For det første kan det slås fast, at det finnes paralleler mellom disse når det gjelder kunnskapen som blir formidlet om sneglene:

De største jeg har fundet, ere som en maadelig Pære, deels næsten af samme Skikkelse, deels rundagtige, deels toppede, ligesom dreyede og af fordeelte Farver samt Kanter, Prikker og Linier anseelige, deels glatte, deels overdragne med en hvid Kalk, deels glendsende som en Perlemoer, saa at Naturen knap i nogen anden Ting, undtagen allene i Blomster, sees at spille med saa mange artige Forandringer til Skaberens Priis [...].¹³

Dette sitatet gir en oversikt over sneglehusenes overflate: form, farge, mønster og material. Parallelt til det framstiller kobberet den samme paletten av muligheter, som er beskrevet i selve teksten med hjelp av forskjellige utformede sneglehus, som minner om utstillingsmåten i ”Kunstkabinettene” på 1600-tallet. Som i teksten blir kunnskapen om sneglene formidlet i form av en oppregning, bildets og tekstens innhold gjenspeiler hverandre.

Videre finnes det en parallell mellom teksten og kobbersticket i hvordan eremittkrepsen blir presentert. På kobbersticket skiller den seg ikke bare ut på grunn av at den blir presentert naken og flankert av to varianter tilbaketrukket i to forskjellige sneglehus, men gjennom å bære navn. Som den eneste av alle objektene peker den på seg selv. Det er overraskende og de usedvanlige skriftlige tegnene på sticket trekker en særlig oppmerksomhet mot seg. I teksten skjer det en liknende prosess. Ordet ”Bue-hummer” føyer seg, fremstilt med språklige tegn, inn i teksten som de andre ordene rundt omkring, men som eremittkrepsens illustrasjoner setter ordet seg selv i scene: det er typografisk framhevet, trykt med fete bokstaver. Gjennom å bli framhevet slik trekker dette ordet leserens blikk mot seg og får en oppmerksomhet som det uten denne materielle pregningen ikke ville ha fått. Det viser at skriften innebærer et illustrativt potensiale. Gjennom dens performative karakter kan den iscenesette språklige ytringer eller kommunisere uavhengig av språket. Sybille Krämer mener at den overskrider det.¹⁴ Hun opererer i denne sammenhengen med begrepet ”skriftens billedlighet“ (”Schriftbildlichkeit”), som ”zwischenräumlich verfasste notationale Ikonizität”.¹⁵ Ifølge Kiening står ”billedlighet og skriftlighet [...] i et mangfoldig komplementeringsforhold”.¹⁶

Det er altså et objekt i paragrafen om sneglene som trekker særlig oppmerksomhet på grunn av en flerdobbel iscenesettelse: eremittkrepsens beskrivelse strekker seg ut over mer enn halvparten av paragrafens sider, en av de to marginaliene består av ordet ”Bue-Hummer”, ordet er typografisk framhevet i selve teksten, på kobbersticket blir dyret presentert på en påfallende måte: i tre ulike varianter og forsynt med navn.

Ved siden av disse parallelene mellom teksten og kobbersticket henviser teksten selv til det faktum at det ikke bare finnes skriftlig materiale om sneglene, men også materiale i form av illustrasjon: ”Saa mange diverse Sorter, som mig ere forekomne paa disse Kyster, har jeg ladet aftegne, og i Kaaberstik forestille”.¹⁷ Gjennom dette utsagnet blir teksten og bildet knyttet sammen. Samtidig reflekterer selve teksten kobberets tilblivelse på et metanivå. Narratoren informerer at han lot avtegne de forskjellige snegler ved norske kysten for å la dem stikke i kobber. Dermed er det mulig å fastslå at tekst og kobberstikk er koblet til hverandre på forskjellige nivå i denne paragrafen, det finnes et komplekst nettverk mellom dem.

Kunnskapen om sneglene blir presentert med hjelp av både litterære og visuelle strategier som overkrysser hverandre. På kobbersticket finnes det

skriftlige elementer. Samtidig er det mulig å se på teksten på en visuell måte. Mediene overlapper og det er vanskelig å trekke en tydelig grense mellom dem. Begge henviser til hverandre men peker også på seg selv. Er det da mulig å fremdeles hevde at "Whatever aesthetic or ideological investment the author makes in a paratextual element [...] whatever coquettishness or paradoxical reversal he puts into it, the paratextual element is always subordinate to 'its' text, and this functionality determines the essence of its appeal and its existence"?¹⁸ Ifølge Genettes forståelse er parateksten et terskelfenomen som hjelper leseren å få tilgang til teksten,¹⁹ en "auxiliary discourse".²⁰ Evelyn Tribble derimot hevder i en diskusjon om marginalier, at også disse strever, som selve teksten, etter å få leserens oppmerksomhet.²¹ Hun går ut fra at marginaliene og teksten står i et skiftende forhold angående autoritet²² og at det derfor er mulig å oppfatte en bokside som konkurransearena, hvor det blir kjempet om politisk, religiøs, sosial og litterær autoritet.²³ Riktignok opererer hun bare med marginalier, men jeg ville påstå, at utsagnet kan overføres til andre paratekstuelle elementer, i dette tilfellet til kobberstikket. Med utgangspunkt i den korte analysen ovenfor argumenterer jeg for Tribbles forståelse av parateksten. Jeg har vist at det består tallrike bånd på ulike nivå mellom kobberet og den skriftlige teksten om sneglens beskrivelse i paragraf IV. Både teksten og kobberet formidler liknende kunnskap om disse dyrene og fremhever de samme objektene. Paragrafen kunne nesten tolkes som et embleme: kobberets tittel som præscriptio, dens objekter som pictura og selve teksten som subscriptio, en assosiasjon, som understreker det tette nettverket. Det er mulig å si at kobberet og skriftens typografi visualiserer det verbale som en slags støttende tilleggsmateriale, som "Beiwerk zum Buch".²⁴ Men jeg vil hevde at det er like mulig å forstå selve teksten som en slags hjelpediskurs som forklarer snegleillustrasjonene, og at det derfor er umulig å fastsette et hierarki i Genettes betydning mellom parateksten og selve teksten i denne paragrafen. Derfor er det heller ikke mulig å lese paragrafen på en lineær måte. Man må heller snakke om en relasjonell lesning, særlig hvis man ikke bare fokuserer på kobberstikket men også på andre paratekstuelle elementer som side- og fotnoter. Selv om det altså er mulig gjennom boktrykkerkunsten å presentere kunnskap på en nogenlunde stabil måte på bøkens sider, på deres overflate, forblir det en viss ustabilitet på de enkelte sidene gjennom de mangfoldige og uregelmessige relasjonene mellom parateksten og selve teksten.

Dermed blir det tydelig at teksten også er materielt betinget, og at det ikke er mulig å skille en tekst fra dens fysiske form.²⁵ Det blir åpenbart i de forskjellige oversettelsene fra *Norges naturlige Historie* til tysk og engelsk, som ikke bare er oversettelser til et annet språk, men også til en annen materialitet enn den danske originalutgaven, selv om de ble publisert bare noen få år etter den.²⁶ En hver slik oversettelse får uavhengig av selve teksten konsekvenser på det semantiske nivået på grunn av at den

fysiske formen forandrer seg, avhengig av utgave, kultur eller epoke. Det foregår en overføringsprosess og samtidig en skapelsesprosess:

Omstendighetene under hvilke overlevering blir til, tar fast form og forandrer seg, etterlater på en særlig måte spor i det overleverte, i dets kommunikative strukturer som materielle former.²⁷

Konteksten som overleveringen foregår i og blir påvirket av, blir synlig på forskjellige nivåer i overleveringen selv. Det betyr at selve teksten ikke kan betegnes som autoritativ. En hver bokside er et slags territorium hvor flere autoriteter møtes, noe som støtter tesen om at hierarkiet mellom selve teksten og parateksten er ustabil.

Artikkelen viser at et utsagn ikke bare blir til gjennom selve teksten, men også gjennom dens fysiske presentasjon: dens integrasjon i et medium og dens bevist virkningsorienterte konstruksjon. Ut av en uendelig mengde av kunnskap er det noen elementer som blir utvalgt og presentert på en spesiell måte. Iscenesettelsen av disse elementene blir mere tilstedeværende og desmere tydlige når de peker på seg selv på flere forskjellige steder i mediet, i dette tilfellet i naturhistoriens paratekstuelle elementer og selve teksten, og gjennom multiple relasjoner. Med hjelp av denne mangfoldige plasseringen øker sjansen for at nettopp denne kunnskapen blir lagt merke til. Det kan antas at dens betydning er større enn enkelt presentert kunnskap.

De forskjellige mulighetene for å presentere og iscenesette kunnskap i bokens medium fører til spørsmålet om hierarkiet mellom selve teksten og parateksten på boksiden angående kunnskapsformidlingen. Som det ble vist, finnes det ingen tekst som eksisterer uten kontekst, uten en viss materialitet, det er ikke mulig å skille bokens fysiske form fra selve teksten uten konsekvenser. For det første betyr det at samtlige elementer i en bok er av en viss betydning. For det andre er det ikke bare selve teksten som formidler kunnskap, men det er mulig å presentere den i alle elementene som er synlige på en boks overflate, følgelig også i kobberstikkene, som det ble vist med hjelp av noen utsnitt av paragraf IV. Slik har jeg også vist at parateksten ikke bare er en hjelpediskurs for selve teksten, men at disse to står i vekslende forhold til hverandre. Kobberet er ikke marginal i leserens orientering i paragraf IV, det kan bli sett på som jevnbyrdig til selve teksten eller til og med i en overordnet posisjon til den. Relasjonen mellom den skriftlige teksten og kobberstikkene bør følgelig karakteriseres som ustabil og ambivalent i *Norges naturlige Historie*.

Summary

On the importance of the illustrations in Pontoppidan's "Norges naturlige Historie" (1752/53). By Simone Ochsner. The article deals with the relation between the text and the copper engravings in *Norges naturlige*

Historie. Is there a hierarchy between them, if so, how could it be characterized? Do the illustrations support the text, does the text explain them or are they mutually dependent?

Noter

1. Ifølge Genette setter paratekstene seg sammen av peri- og epitekst. Epiteksten omfatter informasjon som ligger i omgivelsen av selve teksten, men som opprinnelig lå utenfor den. Gérard Genette: *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches* (Frankfurt am Main, 1989 [1987]), 12. Engelske utgaven: *Paratexts. Thresholds of interpretation* (Cambridge, 2001 [1997]). I denne artikkelen begrenser begrepet paratekst seg, som en vanlig praksis, på periteksten.
2. Genette: *Paratexte*, 12.
3. Genette: *Paratexte*, 14.
4. Tore Rem (red.): *Bokhistorie* (Oslo, 2003), 13.
5. Rem: *Bokhistorie*, 30f.
6. Evelyn Tribble: *Margins and marginality. The printed page in early modern England* (Charlottesville, 1993), 1.
7. Genette: *Paratexte*, 11.
8. Unntak: "Worm. Mus.", Erik Pontoppidan: *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie*. Bd. 2. Faksimile (København, 1977 [1753]), 274.
9. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 270.
10. Alle tre: Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 272. Et unntak er det fett trykte ord "beboelse", Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 272.
11. Erik Pontoppidan: *The natural history of Norway* (London, 1755).
12. Pontoppidan: *The natural history of Norway*, 168, kobberstikk.
13. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 270f.
14. Sybille Krämer: "'Operationsraum Schrift' Über einen Perspektivenwechseln in der Betrachtung der Schrift." i Gernot Grube & Werner Kogge & Sybille Krämer (red.): *Schrift. Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine* (München, 2005), 23–57, 24, 53. Formuleringen inneholder for meg en alt for sterk hierarkisk komponent.
15. Krämer: "'Operationsraum Schrift'", 29.
16. Christian Kiening: "Medialität in mediävistischer Perspektive" i Joachim Küpper (red.): *Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft*. Bd. 39. (München, 2007), 285–352, 300. Oversettelsen S. O.
17. Pontoppidan: *Norges naturlige Historie*, 271.
18. Genette: *Paratexts*, 12. Fra dette sitatet utgår et syn at det er forfatteren som er ansvarlig for paratekstens innhold, noe som står imot min oppfatning at det er vanskelig å avgjøre hvem som er dens skaper.
19. Genette: *Paratexte*, 10.
20. Genette: *Paratexts*, 12.
21. Tribble: *Margins and marginality*, 1.
22. Tribble: *Margins and marginality*, 6.
23. Tribble: *Margins and marginality*, 2.
24. Genette: *Paratexte*, undertittelen i den tyske utgaven er: *Das Buch vom Beiwerk des Buches*.
25. Rem: *Bokhistorie*, 19.
26. Erik Pontoppidan: *Versuch einer natürlichen Historie von Norwegen* (København 1753/54). Pontoppidan: *The Natural History*.
27. Kiening: "Medialität in mediävistischer Perspektive", 344.